

УДК 94(477):930:737.1

Ірина Хромова*
(Київ)

МОНЕТНЕ КАРБУВАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я ВІД НАСЛІДУВАНЬ ДО ОФІЦІЙНИХ ЕМІСІЙ. ПИТАННЯ ІКОНОГРАФІЇ

У статті аналізується комплекс наслідувань джучидських монет, виділених у так звані «київські» наслідування монет Джанібєка, особливості їхньої іконографії та можливий зв'язок з послідуєчими князівськими емісіями.

Ключові слова: монета, наслідування, денг, Джанібєк, Київське князівство.

В статье анализируется комплекс подражаний джучидским монетам, выделенных в так называемые «киевские» подражания монетам Джанибека, особенности их иконографии и возможная связь с последующими княжескими эмиссиями.

Ключевые слова: монета, подражания, денг, Джанибек, Киевское княжество.

The article analyzes the complex of Juchi's coins imitations, which allocated to the so-called «kiev» imitation of the Janibek's coins, the features of their iconography and possible connection with later princely emissions.

Keywords: coin, imitation, dang, Janibeg, Kyiv principality.

Карбування наслідувань на території руських удільних князівств у XIV–XV ст. займає особливе місце у дослідженнях з вітчизняної нумізматики. Серед кола дискусійних питань щодо їхнього походження, хронології емісій тощо, особливий інтерес становить іконографія таких монет.

Саме по собі явище наслідування передбачає імітацію зображень монет, найбільш поширених на локальних грошових ринках. Для Київського князівства, з яким пов'язане походження масиву монет, який буде розглянуто у даній статті, характерним було зокрема імітування джучидських монет.

Протягом останніх двох десятиліть дослідникам стало відомо про випадкові знахідки близько сотні наслідувань джучидським монетам, що походять, переважно, з території Київської області. Оскільки переважна їх більшість знаходиться у приватних колекціях, на сьогодні проаналізовано і зафіксовано лише 108 екземплярів. Всі вони репрезентують кілька варіантів наслідувань денга

* *Ірина Хромова* — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.

Джанібека, карбування Гюлістану 753 р.х. Поодинокі знахідки подібних монет зафіксовані також у Сумській, Житомирській, Черкаській (Чигиринський район, Черкаський район — Василицький скарб), Херсонській, Тернопільській (фортеця Хотин) областях України та у передмісті Гродна (Республіка Білорусь).

Топографія знахідок цих монет на території Київської області охоплює переважно такі райони — Київ, Києво-Святошинський, Вишгородський, Бориспільський, Переяслав-Хмельницький¹ — тобто територіально ареал поширення відповідає межах Київського князівства середини — кінця XV ст. За останні роки було виявлено і доведено наявність 17 подібних екземплярів у складі Борщівського скарбу (1948 р.).

До проблеми так званих «київських» наслідувань зверталися вітчизняні дослідники — Г. Козубовський², К. Хромов³, С. Климовський⁴ та ін.

Перебування таких монет у масиві із сіверськими монетами та київськими денаріями Володимира Ольгердовича дали підставу деяким дослідникам віднести ці наслідування до карбування монет Володимира Ольгердовича, переглянувши при цьому всю класифікацію монет київського князя, зроблену М. Котляром⁵. Ще одним стрижнем теорії віднесення наслідувань монет Джанібека до випусків Володимира Ольгердовича є ідея використання таких монет в якості дрібної розмінної монети, а вибір прототипу — економічні потреби та фінансові реалії у внутрішньому житті князівства, населення якого звикло до джучидської монети. Прояв цього дослідник вбачає в наявності у скарбах другої половини XIV ст. джучидських монет поряд з київськими⁶. Однак, Г. Козубовський, поряд з цим зауважує про існування практики наслідувань на території інших руських князівств — «в залежності від вагових характеристик двосторонні наслідування гюлістанського карбування Джанібека відносять до суздальсько-нижньгородського або рязанського карбувань до Тохтамишового

¹ Хромов К.К. О монетной чеканке на территории Киевского княжества в 50-е годы XIV века («киевские» подражания монетам Джанибека) // Восточная нумизматика на Украине. Часть II. Монеты Джучидов и сопредельных государств в XIII–XV вв. / Под общ. ред. К. Хромова. — К.: Купола, 2007. — С. 60.

² Хромов К.К. Указ. соч.

³ Козубовський Г. Синьоводська битва 1362 р. і зміни у грошовому обігу Південної Русі-України // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях / НАН України, Інститут історії України. Наук. ред. Ф.М. Шабульдо. Упор. О.Д. Брайченко. — К.: НАН України, Ін-т історії України, 2005. — С. 93–99; *Его же*. О роли «плетенки» на русских и русско-литовских монетах XIV века // Сугдейский сборник. Вып. III. — К. — Судак, 2008. — С. 79–86; *Его же*. К вопросу о киевских и северских монетах XIV в. // Пятнадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. — М.: Государственный Исторический музей, 2009. — С. 127–129; *Monety księstwa Kijowskiego w XIV w.* // *Wiadomości Numizmatyczne*. — R. XXXVIII. — Warszawa, 1994. — z. 3–4 (149–150). — S. 121–139;

⁴ Климовський С. Київські монети Володимира Ольгердовича: пріоритет політики чи економіка? // Історико-географічні дослідження в Україні / Відп. ред. О.А. Удод. — К.: НАН України, Ін-т історії України, 2007. — Число 10. — С. 358–375.

⁵ Kozubowski G. *Monety...*

⁶ Козубовський Г. Синьоводська битва... — С. 96.

часу (до 1380 р.)»⁷. На нашу думку, наслідуванням монетам Джанібека слід приділити окрему увагу та провести порівняльний штемпельний аналіз з іншими відомими наслідуваннями такого типу, знайденими на території, що простягається від Подніпров'я до Кримського півострову. Тільки після ретельного дослідження можна буде робити однозначні висновки щодо локалізації монетного двору або кількох можливих дворів, однак, за винятком київських наслідувань, навряд чи може йти мова про регулярні випуски.

З огляду на останні дослідження, висновки Г. Козубовського щодо типологічної приналежності київських наслідувань Джанібека можна вважати поспішними, а тому немає сенсу переглядати усталену класифікацію київських князівських випусків періоду правління Володимира Ольгердовича, запропоновану М. Котляром.

Деякі дослідники вважають київські наслідування першими випусками руських князів⁸. На їхню думку кризові явища в політико-адміністративному житті Орди кінця XIV ст. безпосередньо вплинули на життєдіяльність Шовкового шляху, від торгівлі на якому залежав в свою чергу добробут і Київської землі. Так, випуск місцевої монети в прикордонних з Ордою князівствах, через які проходили основні торгівельні шляхи, С. Климовський пов'язує з потребами місцевих ринків у монеті, яка б обслуговувала дрібні та середні торгові операції. Оскільки політична криза в Орді зупинила надходження джучидських монет, ініціатива щодо наповнення грошового обігу перейшла до місцевих правителів. Дослідник погоджується з локалізацією монетного двору, що випускав ці монети — у Києві і визначає їх як «київські» наслідування. Питання щодо емітента залишається відкритим. Однак, С. Климовський припускає, що ним могла виступати громада міста, що могла мати виборного князя, чим може пояснюватись відсутність на монетах традиційної згадки імені князя⁹. Джерелом для власного монетного виробництва міг стати притриманий після Синьоводської битви «уход» для Орди, а зразком — одна з найбільш розповсюджених монет — денг Джанібека¹⁰. На думку дослідника, згодом монетна справа за часів Володимира Ольгердовича спиралася на попередній досвід київського карбування, додаючи нові особливості та додаткові номінали. За визначенням автора, еволюція київської монетної системи звелася до появи на монетах хреста і «князівського знаку»¹¹.

Як одна з можливих, на сьогодні К. Хромовим розроблена типологічна класифікація наслідувань монет Джанібека. Основою для її побудови стала якість імітування легенди на наслідуваннях. Для демонстрації варіативного ряду за основні показники бралися іконографічні особливості та вагові характеристики. Таким чином, схема складає 3 типи з варіаціями (табл. 1). З огляду на проведений аналіз монет-наслідувань можна зробити наступні висновки:

⁷ Там само.

⁸ *Климовський С.* Вказ. пр.

⁹ *Климовський С.* Вказ. пр. — С. 371.

¹⁰ *Климовський С.* Вказ. пр. — С. 363.

¹¹ *Климовський С.* Вказ. пр. — С. 372.

екземпляри, що віднесені до I типу репрезентують початкові емісії, оскільки мають найбільшу вагу і схожість з оригіналом. Однак про роботу «запрошених» майстрів навряд чи може йти мова, адже навіть у найбільш якісних варіантах виконання легенди неосвідченність різчика-виконавця у арабській абетці однозначно проглядається. Найбільш варіативний II тип наслідувань представлений екземплярами з порівняно гіршою якістю виконання. Різчик штемпелів цього типу монет очевидно не бачив чи не розумів написів легенд прототипу, а зображував певним чином розташований малюнок-орнамент. III тип представлений екземплярами з імітацією реверсу на обох боках монети. Автор класифікації зауважує про ймовірну одночасність емісій монет всіх трьох типів, проте провести чіткий ланцюг в еволюції цих типів, відносно один одного, він не наважився. Ми можемо припустити, що в процесі виготовлення таких монет за основу могли братися випуски попередніх наслідувань — I типу. Однак заготовки чи штемпелі монет I типу не використовувалися, адже якість зображень стала значно гіршою. Відтак, одночасний їх випуск припустити важко так само, як і пояснити причини, за яких кілька майстрів, які мали б обслуговувати один монетний центр, мали різні умови для проведення процесу карбування. Таким чином, монети II типу могли випускатися через певний проміжок часу і при цьому різчики штемпелів не мали змоги користуватися в якості зразка ані монетами-прототипами, ані попередніми заготовками. Однак, слід зауважити про достатню великий обсяг карбування, адже за даними дослідників, всі відомі на сьогодні монети карбовані різними парами штемпелів, тобто заготовок було виготовлено достатньо. Якість металу також має високі показники, чого вимагала дротова технологія, за якою наслідування були виготовлені¹².

Спроба виділити номінали попередньо була зроблена К. Хромовим за рахунок виокремлення з вагового діапазону 7 умовних груп. Вагові показники київських наслідувань відповідають поширеним на територіях Київського князівства наслідуванням монет Абдаллаха та Мухаммеда із знахідок у Сумській обл., наслідуванням монет Мухаммеда з Борщівського скарбу. Також дослідником було зроблено спробу порівняти вагові показники київських наслідування та монет Володимира Ольгердовича з Сосницького скарбу, що, у свою чергу, дало результати, аналогічні з порівняльним аналізом між різними видами наслідувань. Тобто вагові характеристики монет Володимира Ольгердовича так само співпадали з характеристиками класифікаційної моделі з семи умовних груп-номіналів. Це дало змогу автору даної концепції висунути припущення про складання у часи емісії київських наслідувань монет Джанібєка місцевої оригінальної грошової системи, яка згодом була взята за основу при карбуванні монет Володимира Ольгердовича¹³, але не набула подальшого розвитку.

Спираючись на вагові характеристики наслідувань, поки що зарано робити висновки щодо їх монетної стопи, оскільки наявний матеріал досі обмежений кількісно, а тому головною відмінністю монет-імітацій залишаються тільки іконографічні особливості. З приводу наявності зірок на полі монети Г. Козу-

¹² Хромов К. Указ.соч. — С. 62.

¹³ Там само.

бовський відзначає про вживаність таких символів на оригінальних джучидських монетах¹⁴, а отже можна припустити, що різчик штемпеля скопіював це зображення з оригінального зразка. Диференти дійсно могли нести в собі важливу інформацію про емітента, однак, навіть припускаючи зв'язок наслідувань монет Джанібєка та київських випусків Володимира Ольгердовича, важко уявити диференти у вигляді зірок за основу майбутньої князівської символіки, адже вони навіть не є складовими частинами відповідного «знаку». На наше переконання, тут скоріше можна простежити запозичення характерних для джучидської монетної справи елементів оформлення монетного поля та наступне їх вливання у місцеву традицію карбування. Ще одним свідченням проти ідеї пов'язання карбування київських наслідувань з особою Володимира Ольгердовича є наявність у знахідках, поряд з імітаціями монет Джанібєка, наслідувань більш пізніх монет — Абдаллаха (Азак, Орда), Токтамиша (Сарай). У свою чергу, серед знахідок оригінальних джучидських монет на територіях, приналежних до Київського князівства, знахідки гюлістанських випусків Джанібєка не посідають визначного місця. Отже, думка про ймовірну популярність саме цих випусків на грошовому ринку українських територіях, висунута Г. Козубовським¹⁵, не підтверджується. Якщо вважати ймовірним емітентом Володимира Ольгердовича, то час карбування наслідувань доводиться відраховувати від дати захоплення Києва великим князем литовським Ольгердом, а саме — від 1362/3 р. Зважаючи на час випуску монет Джанібєка (1352 р.), виявляється, що карбування їх наслідувань почалося не менше ніж через 10 років. За таких умов вибір зразку залишається малозрозумілим, адже археологічний матеріал свідчить про активне курсування на досліджуваній території джучидських монет значно пізніших за часом випусків¹⁶.

Зазначимо, що за наведеною вище класифікацією, розглянуті нами екземпляри наслідувань відносяться до регулярних випусків. Достовірно встановити конкретну монету-зразок для наслідувань неможливо. Так, для багатьох нерегулярних наслідувань це може бути синтез кількох типів монет одного, або кількох емітентів. Нами наведені найбільш наближені, на нашу думку, типи оригінального джучидського карбування і, відповідно, зразки місцевих наслідувань¹⁷. Можливий приклад оригінального карбування таких монет представлений серед матеріалів Борщевського скарбу (Київська обл.)¹⁸, серед яких атрибутовано срібний денг гюлістанського карбування хана Джанібєка, 753 р.х.: obv. Двохрядна легенда (з права на ліво): [Су]лтан Справедливий / [Дж]анібек Хан (нижня половина напису зрізана), зображення плетінки над останнім складом у накресленні імені «Джанібек»; rev.: Трьохрядна легенда в картуші з фігурних дужок: «Гюлістан[а]» / «Року», решітка між першим та другим складами; літери

¹⁴ Kozubowski G. Monety ... — S. 128.

¹⁵ Козубовський Г. Синьоводська битва ... — С. 96.

¹⁶ Хромов К.К. Вказ. праця. — С. 62.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Зразюк З.А., Хромов К.К. Борщевский клад // Восточная нумизматика в Украине. — Ч. II. Монеты Джучидов и сопредельных государств в XIII–XV вв. / Под общ. ред. К.К. Хромова. — К.: Купола, 2007. — С. 103.

куфічною абеткою / цифри «753» — куфічні, тому читаються зліва на право. Діаметр монети 16,3 мм, вага 1,59 г.

Пропонуємо дещо поглибитись в іконографію монет. Вище вже зазначалося, що основа класифікації київських наслідувань — особливості відтворення та імітування арабської легенди на оригіналах монет Джанібєка.

В процесі роботи з відомим на сьогодні комплексом київських наслідувань, звертає на себе увагу пріоритетність у виборі для різчика штемпелів певних частин оригінальних легенд. З кожним наступним типом, відповідно — пізнішим за випуском, накреслення основної частини легенди спрощується. Однак частина першого рядка легенди — слово «Ал-адль» (Справедливий — *I.X.*) виступає вже як самостійне зображення з довільним розміщенням. Водночас до стандартної для джучидських монет плетінки (вузол щастя), на аверсі додаються інші диференти. Ними виступають зірки та крапки, що розміщуються переважно на аверсі поряд з імітованою інтерпретацією напису «Ал-адль». Це найбільш яскраво відображено на фото 8.

Повертаючись до ідеї послідовності випусків київських наслідувань, які могли стати попередниками емісії князя Володимира Ольгердовича і відштовхуючись від цього, вважаємо за можливе зробити припущення щодо спадковості не тільки вагових характеристик¹⁹, а й їхньої символіки. Оскільки походження знаку на реверсі київських князівських випусків досі не визначено остаточно, до ряду припущень з цього приводу пропонуємо ще одне. Якщо майстри князівської монетарні при виготовленні монети враховували попередні емісії (що видно з аналізу вагових показників), то слушним видається і можливе запозичення певних елементів у оформленні символіки нових монет.

Так це сталося з використанням плетінки на монетах Володимира Ольгердовича I типу (за класифікацією М. Котляра), що протягом довгого часу визначалося дослідниками, як відображення джучидського адміністративно-політичного впливу на українські землі другої половини XIV ст.²⁰ Явище використання самої плетінки на наслідуваннях арабським монетам, що походять з території руських князівств, слушно пов'язується з легітимацією наслідувань як грошових одиниць в місцевому обігові²¹. У свою чергу, плетінку, а разом і диференти — зірки та крапки, могло бути запозичено для карбування на монетах Володимира Ольгердовича вже з київських наслідувань. Можливо, символічне навантаження від цього не змінилося, а відтак зрозумілою і логічною видається їх поява на князівських монетах. У цьому руслі припускаємо, що і основа для komponування князівського знаку могла бути взята з київських наслідувань. Накреслення її у вигляді схематичного зображення слова «ал-Адль» дуже наближене до нижньої частини знаку Володимира Ольгердовича. Мотиви, що спонукали до такого запозичення наразі малозрозумілі. Очевидним є те, що саме цьому символу відводилося центральне місце на аверсах наслідувань. А оскільки на оригінальних джучидських монетах це сполучення літер є частиною

¹⁹ Хромов К.К. Указ.соч.

²⁰ Козубовский Г.А. О роли «плетенки» ... — С. 81.

²¹ Там же. — С. 83.

титулатури правителя, це виглядає і досить логічним, враховуючи необхідність легітимації монетних випусків наслідувань для місцевого грошового ринку. Подібні обставини могли вплинути і на вибір символіки для вибору символіки на київських князівських випусках. Таким чином, видається ймовірним, що попервах емісій монет Володимира Ольгердовича для відтворення символів князівської влади й відзначення емітента майстри монетного двору могли послуговувались традицією саме місцевого карбування, поєднуючи її з християнською символікою (використання в якості верхньої частини знаку проквітлого хреста).

Для ілюстрації наводимо декілька фото монет, екземпляри яких представлені як у музейних, так і приватних добірках.

Таблиця 1

Типологічна класифікація київських наслідувань монет Джанібєка²²

Тип	Варіанти	Характеристика
1	2	3
I	<p>1. 2 екз. Вага 1,32, 1,29 г.</p> <p>2. 1 екз. Вага 1,08 г.</p>	<p>Максимально точна передача зображення монети-оригінала.</p> <p>1. Відносно правильне відтворення легенд з обох боків;</p> <p>2. Штемпель аверсу такий само, як і для 1 варіанту, реверс карбований іншим штемпелем, що імітує аверс прототипу.</p>
II	<p>1. 8 екз. Ваговий діапазон 0,15–0,81 г.</p> <p>2. 29 екз. Ваговий діапазон 0,18–0,82 г.</p> <p>3. 23 екз. Ваговий діапазон 0,15–0,97 г.</p> <p>4. 8 екз. Ваговий діапазон 0,284 — 1,105 г.</p>	<p>Різчик штемпелів не бачив монету-прототип, легенда перенесена в орнаментальному рішенні, однак в наслідуваннях вгадуються загальні риси слів оригінальних легенд.</p> <p>1. Правильне, згідно з оригінальним зразком, розташування слів з обох боків імітацій.</p> <p>2. Правильне розташування слів на аверсі, на реверсі — у зворотному напрямку.</p> <p>3. Правильне розташування слів на реверсі, на аверсі — у зворотному напрямку.</p> <p>4. Слова легенди розташовані у зворотному напрямку з обох боків.</p>

²² Хромов К. О монетной чеканке... — С. 61.

1	2	3
III	<p>1. 6 екз. Ваговий діапазон 0,567–1,225 г.</p> <p>2. 1 екз. Вага 1,186 г.</p>	<p>Імітація з обох боків наслідувань легенди реверса монети-прототипу.</p> <p>1. Правильний напрям розташування слів з обох боків.</p> <p>2. Розташування слів у зворотному порядку з одного боку.</p>

Таблиця 2

Київські наслідування денгам Джанібєка. Ілюстрації

	
3 Василицького скарбу НМІУ Інв. № AR-9319/28	3 Борщівського скарбу НМІУ Інв. № AR-6537/42
	
3 Борщівського скарбу НМІУ Інв. № AR-6537/50	3 Василицького скарбу НМІУ Інв. № AR-9319/28
	
Приватна колекція	Приватна колекція

	
<p>Приватна колекція</p>	<p>Приватна колекція</p>